

La formació d'una estructura de la propietat de la terra a la Catalunya Vella (segles XVI-XIX)*

Llorenç Ferrer i Alòs

Universitat de Barcelona. Departament d'Història Contemporània
llferrer@ub.edu

Rebut: febrer de 2015
Acceptat: juliol de 2015

Resum

El treball és l'estudi de la formació d'una estructura de la propietat des de l'edat mitjana fins al segle XIX. S'analitza la concentració de la terra en mans d'institucions eclesiàstiques, la utilització de la precària primer i de l'emfiteusi després, que originà una divisió entre domini directe i domini útil, la crisi del segle XIV, l'aparició dels masos, el procés de concentració a través del sistema hereditari i de les vies d'endeutament, el procés de fragmentació provocat pels deutes i l'aparició de la rabassa que va permetre resoldre el problema del bloqueig de la terra. L'anàlisi es fa a partir de l'estudi intensiu de parròquies ubicades a la comarca del Bages, a l'interior de Catalunya.

Paraules clau: propietat de la terra; emfiteusi; mas; endeutament; sistema hereditari; rabassa morta; mercat de la terra.

Resumen. *La formación de una estructura agraria de la propiedad de la tierra en la Catalunya Vella (siglos XVI-XIX)*

El trabajo es el estudio de la formación de una estructura de la propiedad de la tierra desde la Edad Media hasta el siglo XIX. Se analiza la concentración de la tierra en manos de instituciones eclesiásticas, la utilización primero de la carta precaria y después de la enfiteusis, que originó una división entre dominio directo y dominio útil, la crisis del siglo XIV, la aparición del *mas*, el proceso de concentración de tierras a través del sistema hereditario y de vías de endeudamiento, el proceso de fragmentación provocado por las deudas y la aparición de la rabassa morta que permitió resolver el problema del bloqueo de la tierra. El análisis se hace a partir del estudio intensivo de parroquias ubicadas en la comarca de El Bages, en el interior de Catalunya.

Palabras clave: propiedad de la tierra; enfiteusis; mas; endeudamiento; sistema hereditario; rabassa morta; mercado de la tierra.

Abstract. *The formation of an agrarian structure of land ownership in the Old Catalonia (16th-19th centuries)*

This paper studies the formation of a land ownership structure from the middle ages until the 19th century. It analyses the concentration of land in the hands of ecclesiastical institutions

* Aquest treball s'emmarca dins del Projecte I+D+I: «Crisis y reconstrucción de los mercados de trabajo en Cataluña (1760-1960). Ocupaciones, culturas del trabajo y estrategias adaptativas» (HAR2014-57187-P).

through the utilization first of the *precarium* and later of the emphyteuses, which gave rise to a division between direct dominion and useful dominion, the crisis of the 14th century, the appearance of the farmhouse, the process of concentration through the hereditary system and of the indebtedness process, the process of fragmentation caused by debts and the appearance of the *rabassa morta* that allowed resolving the problem of land blockade. The analysis begins with an intensive study of parishes located in the county of El Bages in the interior of Catalonia.

Keywords: land ownership; emphyteusis; farmhouse; indebtedness; hereditary system; *rabassa morta*; land market.

Sumari

La formació de la propietat de la terra a l'edat mitjana a les parròquies de la Catalunya interior	El contracte de rabassa morta com a mecanisme per desbloquejar el mercat de la terra
El contracte de precària en oposició a l'emfiteusi	Un balanç final. El punt d'arribada a mitjan segle XIX
Els mecanismes d'endeutament i de concentració de masos en els segles XVII i XVIII	Referències bibliogràfiques

El fet que la terra fos en el passat un recurs fonamental per a la producció de béns i de serveis, va provocar un llarg i complex conflicte entre els diferents grups socials que la volien controlar. El resultat, segons les relacions de força presents en cada moment i en cada lloc, fou un pacte que es concreta en la complexitat de drets sobre la terra que poden existir en les diferents societats. Segons aquests drets i la seva força tindran més protagonisme els productors o els rendistes i això permetrà un desenvolupament més actiu o passiu de l'agricultura. En aquest treball es presenta l'evolució dels drets de propietat d'una part de Catalunya en un període llarg de temps i una anàlisi de com interactuaren en diferents èpoques. L'emfiteusi, que en altres indrets va esdevenir residual, fou el mecanisme utilitzat per regular els drets de propietat i també el que va donar més complexitat.

La major part de terres lliures medievals van acabar en mans d'institucions eclesiàstiques (bisbats, parròquies i monestirs) a través d'un complex procés de donacions, de famílies nobles i de famílies acomodades. La via que van trobar per conrear la terra fou la cessió a llarg termini a canvi del pagament de censos i parts de les collites i els problemes derivats d'aquesta cessió van portar al descobriment del contracte d'emfiteusi com una via que podia regular les condicions d'accés a la terra. Així començava a aparèixer la divisió de dominis entre domini útil i domini directe i els drets que cadascú tenia sobre la terra. Aquesta pràctica no era nova i en altres llocs també s'utilitzà aquest contracte.

El que és específic de Catalunya és que la crisi del segle XIV no va eliminar aquest contracte i els aixecaments remences (pagesos que estaven lligats a la terra

i sotmesos als mals usos) es van acabar amb la Sentència Arbitral de Guadalupe promulgada pel rei Ferran II el 1486 que consolidava precisament la via que s'havia utilitzat per accedir a la terra. Qui tenia el domini útil va resultar guanyador, la terra podia passar de pares a fills sense cap càrrega i els censos i drets a pagar eren irrisoris si comptem la terra que es controlava. Aquesta victòria consolidava una xarxa de masos (explotacions que tenien unes 80 ha de mitjana) que organitzava la geografia d'una bona part de Catalunya. És aquesta geografia de masos homogènia la que permet entendre com s'ha pogut reconstruir el que explicarem a continuació.

La història agrària de Catalunya passava per aquests pagesos de mas. Però els masos eren estables en el temps? S'endeutaven? Canviaven de mans? Els deutes i el sistema d'hereu provocaven un procés de diferenciació social, de manera que, tot i que el paisatge es mantingués intacte, alguns masos s'arruinaven, però d'altres iniciaven un procés de concentració de terres que faria sorgir una burgesia agrària capaç d'invertir en activitats diverses.

Els masos bloquejaven el mercat de la terra perquè la controlaven tota. Alguns es parcel·laren o es fragmentaren però demostrem que foren pocs. Fou la utilització de nou d'una variant de l'emfiteusi (el subestabliment en forma de rabassa morta) la que va permetre que els petits pagesos poguessin generar el seu propi mercat i desenvolupar la producció agrícola especialment la vitícola.

L'emfiteusi fou, doncs, un mecanisme clau per explicar l'evolució de l'agricultura i de l'estructura de la propietat a Catalunya però amb unes característiques específiques a causa de les relacions de força que es donaren en el camp català. El domini directe va quedar relegat pel domini útil que era el que portava la iniciativa i el que s'acabaria convertint en propietari. El contracte era conegut a altres indrets d'Espanya i alguns nobles i senyors tenien la terra sota aquest contracte, però aquests utilitzaren formes de cessió de la terra que permetessin mantenir-ne el control sense cedir els drets de propietat. El mateix passava a altres indrets d'Europa.¹

La formació de la propietat de la terra a l'edat mitjana a les parròquies de la Catalunya interior

El territori del nord-est de la península Ibèrica estaven organitzats en començar l'edat mitjana en comtats sota les ordres de l'imperi Carolingi. S'havia creat la Marca Hispànica per evitar l'expansió musulmana. Eren doncs, terres de frontera. L'alou era la forma més freqüent d'accés a la terra. En tenien, en primer lloc, velles famílies que vivien en el territori abans de tots els canvis militars i polítics. En segon lloc, se'n formaren de nous per la via de l'*aprisio*² i en van aparèixer de

1. Estudiarem les parròquies de Navarcles, Sallent, Sant Fruitós i Artés, situades a la Catalunya interior a partir de la utilització de capbreus i amillaments que permeten seguir l'evolució de la propietat de la terra al llarg del temps. Creiem que els exemples aportats es poden extrapolar a una part important de Catalunya.
2. Era una de les formes d'accés a la terra que es donaren en aquesta època. El pagès trobava terres lliures, les posava en conreu i si ningú no deia res, passats trenta anys aquella terra passava a ser seva (Salrach, 2004).

dos tipus: petits alous en mans de petits pagesos i conreadors i grans ocupacions de terra realitzades per nobles i militars (seran els alous dominicals). I, en tercer lloc, se'n generaren de nous gràcies a la donació de terres públiques a institucions a fi de garantir-los la subsistència. Per sobre d'aquesta estructura de propietats lliures (alously) hi trobem la jurisdicció derivada de l'organització política que podia ser també privatitzada per la via de la cessió a un noble o a una família acomodada.

Així, en el territori que estudiem, hi havia algunes àrees de petits i mitjans alous lliures (Navarcles i Sant Fruitós) al marge de la jurisdicció que estava en mans del comte rei (Ferrer Alòs, 2010); una parròquia sencera (Artés) donada en alou al bisbe de Vic per ajudar a mantenir el Bisbat i a qui se'n donà també la jurisdicció (Benet Clarà i Ferrer Alòs, 1990); i alous d'una certa dimensió en mans de famílies notables (Sallent, Serrasans, Serraïma, Fucimanya, Cornet...) al marge de qui tenia la jurisdicció (Benet Clarà, 1988).

La historiografia catalana ha insistit en l'aparició d'un gran procés de feudalització que va portar a la desaparició d'aquests alous lliures que foren apropiats pels senyors (Bonnasie, 1981). Aquesta posició ha estat matisada i avui aquest procés no s'analitza amb tanta radicalitat.³ Del que no hi ha cap dubte és que, al llarg dels segles x, xi i xii, molts petits alous van acabar sent donats, de forma voluntària o per coacció, a institucions eclesiàstiques que, al mateix temps, compraven els alous que es resistien per arrodonir les propietats. Els petits alous pagesos passaren a formar part, així, de grans alous eclesiàstics en mans d'institucions que competien entre si.⁴

En la taula 1 hem recollit l'evolució de les parròquies que estudiem en aquest treball. En el segle x, el castell d'Artés era un gran alou dominical en mans del bisbe de Vic que, a més, n'exercia la jurisdicció i així va continuar en el segle xiii; Navarcles era una munió d'alously lliures que van anar caient poc a poc en mans del monestir de Sant Benet de Bages que es va construir a la vora (Ferrer Alòs, 2010); el terme de Manresa, format sobretot per petits i grans alous lliures, es va anar esmicolant a mesura que patia la pressió de les institucions eclesiàstiques: els d'Olzinelles van formar l'alou del monestir de Santa Maria de l'Estany (Ferrer Alòs i Plans Maestra, 2008); els de la Valldelshorts van anar a parar majoritàriament a Sant Benet, però va quedar un alou a l'interior en mans del monestir de Ripoll (Ferrer Alòs i Plans Maestra, 2010); l'alou més gran de Sant Iscle va anar a parar a la Comanda de l'Hospital, altres a Sant Vicenç de Cardona, el monestir de la Portella i en van quedar alguns de lliures (Plans Maestra, 2012) i els de Sant Fruitós de Bages van anar caient majoritàriament a mans de Sant Benet de Bages (Salvadó Montoriol, 2003).

3. Vegeu un estat de la qüestió sobre aquest tema a Benito (2003: 91-110).

4. És en els segles x, xi i xii que els grans monestirs catalans veuen com les donacions de terres es multipliquen i és el moment que arrodoneixen els seus grans dominis. No sabem si aquesta era la forma que prenia el procés de refeudalització o la mentalitat religiosa portava a aquestes donacions massives abans de la mort. Sobre donacions fetes al monestir de Ripoll, vegeu Torras Ribé (1984); sobre Sant Cugat del Vallès, vegeu Bou Palmes (1988); sobre Sant Benet de Bages, vegeu Ferrer Alòs (en premsa).

Taula 1. Evolució dels alous a les parròquies de la Catalunya Central (segles x-xiii)

Parròquia	Segle X	Segle XIII
Artés	Alou dominical	Bisbe de Vic
Navarcles	Aloús lliures	Sant Benet de Bages
Sant Fruitós de Bages		
Olzinelles	Aloús lliures	Monestir de l'Estany
Valldelshorts	Aloús lliures	Sant Benet de Bages Monestir de Ripoll
Sant Iscle de Bages	Aloús lliures	Monestir de la Portella
		Sant Vicenç de Cardona
		Comanda de l'Hospital
		Aloús lliures
Sant Fruitós de Bages	Aloús lliures	Sant Benet de Bages
		Aloús lliures
Sallent		
Sallent	Alou dominical	Bisbe de Vic
		Monestir de Ripoll
		Rectoria
		Sant Benet de Bages
		Monestir de l'Estany
Serrasans	Alou dominical	Monestir de Ripoll
St. Martí de Serraïma	Alou dominical	Monestir Sant Benet de Bages
St. Pere de Serraïma	Aloús lliures	Monestir Sant Benet de Bages
		Monestir de Serrateix
		Monestir de l'Estany
Fucimanya	Alou lliure	Monestir de la Portella
Cabrianes	Aloús lliures	Monestir de Sant Benet de Bages
		Monestir de Ripoll
Cornet	Alou dominical	Bisbe de Vic
		Baró de Balsareny

Font: bibliografia citada sobre les diferents parròquies.

Dins del municipi de Sallent, Serrasans era un gran alou en mans d'un particular que es deia Sans i que va ser donat al monestir de Ripoll; a Sant Martí i Sant Pere de Serraïma hi havia algun alou gran, com el que estava en mans de Sesenanda, que fou donat a Sant Benet de Bages que, de mica en mica, va anar rebent els altres aous lliures (Benet Clarà, 1976; Sanmartí, 1995); Fucimanya sorgia de la compra d'un alou que va fer el monestir de la Portella a Bertran de Lluerteres el 1214; Cabrianes era una munió d'aous lliures que van acabar en mans del monestir de Ripoll; Cornet era un alou dominical que fou dividit entre

El contracte de precària en oposició a l'emfiteusi

És en aquest punt que cal preguntar-se com foren conreats aquests grans alous que es van anar formant en aquests segles. La resposta és l'aparició i consolidació d'un contracte que tindrà unes grans conseqüències en el futur: la carta precària que es va acabar convertint en emfiteusi.

P. Benito (2003: 179) defineix la carta precària com una concessió feta per una institució eclesiàstica a un particular amb la finalitat de plantar o millorar la terra a canvi de pagaments fixats pel costum territorial. La durada no semblava important mentre es millorés la terra i es pagués la renda corresponent. La seva generalització es va produir en el segle XII. Es generava, per tant, una relació contractual indefinida o a molt llarg termini, en la qual el pagament de la renda era el que es tractava de garantir.

La renda que s'havia de pagar prenia diverses formes. La forma majoritària en el territori que estudiem era la tasca⁵ (l'onzena part de la collita), tot i que les vinyes pagaven el quart de la collita (a vegades la cinquena part) i més endavant va aparèixer el braçatge (la vintena part). Això significava que, tot i que les formes de pagament de renda es repetien, cada parcel·la pagava quantitats diferents que podien variar en funció de la història de cada parcel·la. En el capbreu de Navarcles de 1338, el 50 % de les parcel·les pagaven tasca, braçatge o el quart, fórmules que es podien combinar entre si. Així el 31,8 % pagaven «tasca i braçatge de pa i quart de vi i oli».⁶

Quina duració tenien aquestes cartes precàries? La preocupació de les institucions era assegurar la renda, per la qual cosa la durada no apareix en els contractes i s'entén, per tant, que era indefinida i la terra podia anar passant de pares a fills (Benito, 2003: 186-194). Només quan el contracte es referia a un mas —explotació familiar que més endavant analitzarem— es limitava la durada a la vida de qui rebia la terra o a la vida del seu fill. No deixava de ser un contracte a llarg termini que donava als pagesos estabilitat i gairebé un sentiment de propietat.

La pràctica de la carta precària deixava temes no resolts. Es podien vendre a tercers les parcel·les cedides a llarg termini amb aquest contracte? En principi, no, i per tant el mercat de la terra quedava bloquejat, però els avatars quotidians de cada família (deutes, reducció de mà d'obra, herències...) generaven la necessitat de vendre o comprar, fet que provocava l'aparició d'un mercat de precàries al marge del monestir, que respectava la renda que s'havia de pagar anualment al monestir. I si aquesta venda perjudicava els interessos del donant de la terra? Era lògic que una terra que s'havia rebut sense pagar res, generés un ingrés a qui l'havia rebut? No era lògic que el monestir participés en aquest ingrés? La resposta a aquestes dificul-

5. En el capbreu de Sant Fruitós de Bages de 1596 apareix un llistat dels drets feudals i la seva equivalència. Tot i que el document és de finals del segle XVI no creiem que hagués variat la proporció. La tasca equivalia a l'onzena part de la collita i el braçatge a la vintena part (capbreu de Sant Fruitós, 1596, Arxiu Monestir de Montserrat AMM). Sobre l'evolució d'aquests pagaments, vegeu Benito (2003: 339-400).
6. Càlculs realitzats a partir del capbreu de Navarcles de 1338, Fons Sant Benet de Bages, AMM.

tats pràctiques fou el desenvolupament de l'establiment o contracte emfitèutic, forma contractual que va dominar les relacions agràries a Catalunya fins al segle XIX (Borrell Macià, 1948; Brocà de Amell, 1987; Serra, 1988).

Amb l'emfiteusi, la duració del contracte continuava sent indefinida o a molt llarg termini, però es resolien les contradiccions mencionades anteriorment. En primer lloc, el donant de la terra permetia la venda del bé però s'introduïa el *dret de fadiga*, és a dir, la necessitat d'autorització de la venda i la possibilitat per part del cedent de recomprar el bé pagant la mateixa quantitat per la qual era venut. En segon lloc, per evitar que tot el lucre de la venda anés al camperol, el domini alodial participava de la venda per la via del cobrament del *lluïisme* (una part proporcional del preu de venda). En tercer lloc, s'introduïa l'*entrada* o pagament a realitzar quan es rebia la terra a llarg termini. Conceptualment es distingia entre el *domini directe* (el que havia donat la terra) i que era propietari de l'alou lliure primigeni, del *domini útil* (el que l'havia rebut i l'explotava). En els documents de la zona que estudiem, l'any 1179 apareix esmentat el primer dret de fadiga i la primera entrada i, l'any 1218, apareix per primera vegada la paraula *establir*.⁷ Per aquesta via, sobre el vell alou se superposaven dos drets, el del domini directe i el del domini útil.

Així doncs, els grans alous configurats en el segle XIII es van parcel·lar de nou mitjançant un contracte que donava una gran estabilitat al camperol per la via de l'accés al domini útil i una autonomia total per conrear la terra com cregués convenient, sempre que fes efectiu el pagament de la renda o els altres drets quan escaiguessin. El domini directe perdía una part del control sobre la terra a canvi de cobrar renda, de cobrar si hi havia traspessos i de recuperar la terra si es venia. D'alguna manera, els monestirs que havien cedit la terra en emfiteusi i retenien el domini directe quedaven com a espectadors del que passés amb la terra.

Aquest contracte es va estendre dels monestirs als grans alous, de manera que el contracte emfitèutic va organitzar progressivament les relacions agràries de tota la Catalunya Vella.

El sorgiment del mas

Per la via de l'emfiteusi es podien establir cases i parcel·les de terra, però progressivament va aparèixer una altra unitat que estava cridada a tenir un gran protagonisme: el mas. El mas era una explotació familiar, amb terres suficients per a la subsistència de la família. En el monestir de Sant Benet el «mas» estava compost d'una casa (per la qual es pagava un cens d'una gallina), la «barquera» o «ferreginal» que eren terres sovint situades al costat de la casa conreades de forma intensiva i, finalment, les terres de conreu que eren les que pagaven tasques, braçatges o altres càrregues. Aquest mas —o explotació familiar— podia tenir les terres aplevades al voltant de la casa o podia tenir-les escampades en diferents parcel·les però funcionava com a una unitat.

7. Es un contracte del mas Oliveres de la Valldeishorts (ACA, Monacals, Llig. 80, Valldeishorts n. 55, any 1179); la primera menció a un establiment Ib. N. 339. (Fons Sant Benet de Bages, AMM)

Era freqüent —com a conseqüència de l'evolució del poblament— que el mas estigués format al voltant d'una casa aïllada, fet que ocasionava un poblament dispers que serà característic de la Catalunya Vella. En aquesta zona que estudiem, el territori es va omplir de masos de petites dimensions i el mas va començar a esdevenir una unitat clau per vertebrar el territori. Això no vol dir que no hi haguessin pagesos amb parcel·les soltes, sobretot al voltant de les viles i els pobles, però de mica en mica l'espai rural es va organitzar a través del mas.⁸

Si el domini útil es mantenia en mans d'una família de manera continuada, què passaria amb el pas d'una generació a una altra? La terra no era propietat del pagès —tot i tenir-ne el domini útil— i al domini directe tampoc li interessava fragmentar els masos i convertir-los en inviables. És en aquesta confluència d'interessos que va néixer el sistema d'hereu únic, clau per entendre l'evolució dels drets de propietat al camp català. El mas, per imposició del domini directe i també perquè era una solució útil per als pagesos, va començar a passar d'hereu a hereu i a mantenir-se intacte de generació en generació, al mateix temps que es buscaven alternatives per als fills que havien d'abandonar les explotacions (To, 1997).

Cal assenyalar, també, que tot i aquesta constitució de masos, la realitat era dinàmica. Alguns es deuen endeutar i arruïnar, altres eren capaços de comprar el domini útil dels veïns que tenien problemes, altres podien ser abandonats davant de problemes econòmics... Aquest dinamisme pot explicar l'aparició de pagesos «grassos» o més acomodats i també els canvis de nom i canvis en la geografia que, a vegades, fa molt difícil calcular quants masos hi havia en un moment determinat en un territori. Les estadístiques que aportem s'han de prendre amb precaució, precisament per aquests problemes, però reflecteixen clarament el poblament intensiu en masos del territori que estem estudiant.

Les institucions eclesiàstiques que havien concentrat terres per la via de les donacions i de les compres i els propietaris dels alous dominicals van utilitzar la precària i l'establiment emfitèutic per cedir la terra a pagesos perquè la conreessin. Així es generava una intensa geografia de masos. Els pagesos de mas tenien el domini útil i les institucions mantenien el domini directe. Pagaven de cens tasca (onzena part) i braçatge (vintena part) i d'algunes parcel·les quart i cinquè de vi i oli. No es pot pas dir que les rendes fossin petites i els ingressos dels possessors del domini directe eren significatius, però els pagesos es sentien com si fossin en propietaris.

La taula 2 recull, en primer lloc, el nombre de masos presents a les diferents parròquies estudiades. Ens confirma que els masos eren la forma més important de poblament ja que n'hi havia en totes les parròquies i ocupaven la major part de l'espai. L'organització de l'espai en el segle XIV corresponia als masos. A Artés n'hi havia 31; a Navarcles, 17; a Olzinelles, 7 a la Vall delshorts, 20; a Sallent, 53, i així successivament fins a 246 en total. A la figura 1 dels d'alous s'hauria de sobreposar un mapa que indiqués que aquells alous es van parcel·lar en els masos que esmentem.

8. Sobre la formació del mas medieval, vegeu Benito (2003), Bolós i Busqueta (1997), Bolós (1998), Canyameres (2009), D. A. (1998), Donat (2001), Lluch (2001), Fàrias Zurita (2001, 2009), Gifre i Lluch (2001), Mallorquí (1998), To (1993).

Taula 2. Masos en el segle XIV i desaparició i concentració de masos en el segle XVI en les parròquies estudiades

Parròquia	Masos segles XIII-XIV (A)	Masos segle XVI (B)	Índex de concentració A/B	Reducció B/A*100
Artés	31	22	1,4	71,0
Navarcles	17	7	2,4	41,2
Olzinelles	7	2	3,5	28,6
Valldelshorts	20	5	4,0	25,0
Sant Iscle de Bages	21	4	5,3	19,0
Sallent	53	14	3,8	26,4
Serrasans	15	4	3,8	26,7
St. Martí de Serraïma	17	4	4,3	23,5
St. Pere de Serraïma	9	4	2,3	44,4
Cabrianes	25	13	1,9	52,0
Cornet	31	16	1,9	51,6
	246	95	2,6	38,6

Font: sobre Navarcles, vegeu Ferrer Alòs (2010); sobre Artés, Benet Clarà i Ferrer Alòs (1990); sobre Olzinelles, Ferrer Alòs i Plans Maestra (2008); sobre Valldelshorts, Ferrer Alòs i Plans Maestra (2010); sobre Sant Iscle de Bages, Plans Maestra (2012) i sobre Sallent i les seves parròquies, Solà (1920).

Aquest paisatge de masos era ja un paisatge dinàmic. Els masos eren petits, pagaven una renda elevada i estaven sotmesos a males collites, crisis familiars, etc. El resultat podia ser que alguns masos quedessin buits, canviessin de mans o que alguns pagesos comencessin a concentrar terres. En cap cas podem pensar que estem davant d'uns masos estàtics, sinó sotmesos a canvis i transformacions per la conjuntura econòmica de cada moment. El domini útil començava a tenir una dinàmica pròpia.⁹

Sense que pretenguem descriure tot el procés, hem d'assenyalar que a partir de l'arribada de la pesta negra el 1348, el camp català va entrar en una crisi profunda. La població es va reduir de manera significativa i, en conseqüència, molts masos van quedar buits per la mort dels seus estadants i, tot i l'esforç del domini directe d'intentar-los ocupar, quedaren buits i s'arruïnaren. Sorgien així els masos rònecs. El despoblament provocà també que les ciutats intentessin atreure gent oferint avantatges fiscals, fet que agreujava encara més la manca de pagesos (Torràs Serra, 1996).

A partir d'aquest moment s'inicià un procés d'afebliment del domini directe. En primer lloc, ja abans del segle XIV els monestirs i altres possessors de dominis directes van iniciar un procés de substitució de la renda en espècie (tasques i bra-

9. P. Benito ha mostrat aquest dinamisme en els masos molt abans de la crisi de la pesta negra quan la població es va reduir de manera significativa (Benito, 2003: 303-326).

çatges) per una quantitat fixa en diners que havia de respondre més o menys al que es cobrava abans a parts de fruits. El problema és que la inflació progressiva va esmicolar els pagaments en diners fins a convertir-los en irrisoris. En segon lloc, la manca de pagesos que volguessin conrear la terra provocava una caiguda de la renda ja que els pagesos que quedaven demanaven millors condicions i els monestirs i senyors es veien obligats a rebaixar contínuament els pagaments de renda (Puigferrat Oliva, 2004) i, finalment, les guerres remences encapçalades pels pagesos de mas es van acabar amb la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486, un arbitratge reial que consolidava el domini útil pagès (Gifre Ribas, 2003; Lluch, 2003, 2005; Montagut, 1986; Vicens Vives, 1945). Amb aquest acord judicial, els pagesos aconseguien eliminar els mals usos i convertien la possessió del mas en hereditària i indefinida, és a dir, que es podia passar de generació en generació. Després d'aquest procés de reestructuració lenta del camp, el mas del segle XVI continuava regulat pel contracte d'emfiteusi que els possessors del domini directe van ratificar; era molt més gran que el medieval; s'assegurava la possessió perpètua i la transmissió hereditària del domini útil i pagava censos fixes en diners o en espècie molt poc quantiosos respecte a les tasques, braçatges, quarts i quints que es pagaven a l'època medieval. En l'estructura social de Catalunya, el domini útil dels masos havia sortit de la crisi medieval clarament enfortit.

En la mateixa taula 2, aportem una columna en què recollim els masos que hi havia en el segle XVI a cada parròquia de les estudiades. Els masos rònecs que havien estat abandonats per la pesta o abandonats per pagesos que marxaven a aprofitar noves oportunitats van ser adquirits per mitjà de la compra però també per la via d'un nou establiment emfitèutic que feia el domini directe amb unes condicions de renda molt més favorables que en l'època anterior. El resultat va ser una reducció significativa dels masos medievals que va redibuixar el paisatge. Ara hi havia molts menys masos.

En les parròquies que hem estudiat, els masos moderns presents en el segle XVI eren només el 38,6 % dels que hi havia a l'època medieval o, dit d'una altra manera, els masos que quedaren el segle XVI havien incorporat, per la via que fos, una mitjana de 2,6 masos. Hi havia diferències d'una parròquia a una altra; a Artés, per exemple, els masos moderns eren el 71 % dels antics, però a Olzinelles, Valldelshorts, Sant Iscle de Bages, Serrassans i el mateix Sallent, els masos s'havien reduït al 30 % dels antics. Els 246 masos s'havien reduït a 96.

La crisi medieval, les guerres remences i la Sentència Arbitral de Guadalupe havien enfortit els pagesos que tenien el domini útil respecte dels que tenien el domini directe. El pagès de mas vivia al mas de forma permanent i podia passar el domini útil als seus fills sense cap mena de travesa. El sistema d'hereu únic, segons el qual heretava el fill mascle primogènit, va ajudar a donar estabilitat als masos i a les famílies que hi vivien.¹⁰ Els nous masos eren més grans que els medievals (80/100 ha de mitjana), els pagesos decidien què hi conreaven i com l'explotaven i, sobretot, pagaven molt menys que els masos medievals. Eren, per

10. Sobre la lògica del sistema d'hereu predominant a Catalunya, vegeu Barrera (1990) i Ferrer Alòs (2007, 2009).

tant, famílies que mai no havien comprat la terra però que en tenien un simple domini útil amb unes condicions molt avantatjoses. L'únic pagament oneros era el delme (el pagament de la desena part de la collita).

De cara al mercat de la terra, el final d'aquest procés evolutiu va comportar que els pagesos de mas controlessin de forma absoluta la terra, que canviaria poques vegades de mans, aspecte agreujat encara per la transmissió hereditària d'hereu a hereu que es practicava a Catalunya. En aquest sentit, el mercat de la terra estava totalment bloquejat. El mercat de dominis útils era difícil que existís ja que el sistema d'hereu únic reforçava el pas del mas a la generació següent d'una manera homogènia i els pagesos de mas no tenien cap interès a vendre la terra que controlaven.

Com es podia sortir d'aquest bloqueig del mercat de la terra provocat per la generació d'uns dominis útils massa potents? Com podien accedir a la terra els nous pagesos que començaren a poblar els pobles i les viles al llarg del segle XVII?

Els mecanismes d'endeutament i de concentració de masos en els segles XVII i XVIII

Una vegada els masos es van consolidar i definir geogràficament a partir del segle XVI, pràcticament no va haver-hi canvis en els seus límits o, com a molt, petites modificacions amb la compra o intercanvis de parcel·les veïnes per arrendar la propietat. Podríem dir que durant molts segles tindríem continuïtat en les delimitacions de la propietat que arrencaria del segle XVI.¹¹

Hi havia, però, dos mecanismes que introduïen canvis a aquest paisatge de masos relativament esclerotitzat: *a)* les unificacions patrimonials derivades d'estratègies hereditàries i *b)* els mecanismes d'endeutament que feien estralls en una part important de les explotacions pageses.

a) Les unificacions patrimonials

El sistema d'hereu a Catalunya nomenava successor el fill mascle primogènit que solia casar-se amb una dona que era una cabalera d'una altra casa de pagès de nivell econòmic similar. Quan no hi havia nois per heretar els masos, els heretava la primera noia, que rebia el nom de «pubilla». Si aquesta pubilla es casava amb un cabaler o fill segon provinent d'una altra casa de pagès, el resultat final no canviava.

Si hi havia noies hereves «pubilles» és evident que s'obria la possibilitat que es casessin amb un hereu i es produís així la unificació de dos patrimonis, de manera que un mas continuaria habitat per la nova parella i el segon quedaria buit i seria arrendat en forma de masoveria a pagesos mitjans. Per tant, un casament entre un hereu i una pubilla no variava el paisatge de masos, que era el mateix, però sí com se'n repartia el control.

11. En les parròquies estudiades es van formar almenys dos masos en el període que tractem: en el segle XVI el mas Graner de la Font (Valldelshorts) a partir de la segregació de parcel·les dels masos veïns amb problemes, i el mas Torroella de Baix en el segle XIX per una via similar.

Ara bé, estaven interessades les famílies pageses en aquestes unificacions patrimonials?¹² Avui podem afirmar que d'entrada els pagesos de mas es resistien a la unificació patrimonial perquè una de les dues famílies desapareixia i es considerava una traïció als objectius de la família de perpetuar la casa i el cognom al llarg del temps. És per això que els pagesos de mas preferien que la pubilla es casés amb un pubill i no amb un hereu.

Tot i així, hi havia situacions excepcionals dins de les famílies (manca de mà d'obra, famílies amb pocs membres, morts prematures...) que podien abocar la pubilla a un casament interessat amb l'hereu d'una altra casa que ajudés a salvar la situació excepcional. Així mateix, determinats accidents biològics com la mort de l'hereu sense tenir descendència podia portar que el patrimoni passés al fill següent, que podria ser una cabalera casada amb un hereu d'una altra casa. En aquest cas, i sense que ho volgués la família, es produïa una unificació patrimonial de dos masos.

Així doncs, tot i que en alguns casos el matrimoni hereu-pubilla no era desitjat, la pràctica feia que, ja fos volgutament, per accidents biològics o per la debilitat d'alguna de les cases, es produïssin concentracions de masos. Pel que fa al paisatge no es produïen canvis, però sí l'enfortiment d'alguns pagesos que ara controlaven més terra per aquesta via.

b) Els mecanismes d'endeutament

Tenir una extensió de terra de 80 ha no era condició suficient per evitar les rodes de deutes que podien portar a perdre el domini útil del mas. A més de la terra, calia capital per invertir en animals necessaris per als conreus, per construir infraestructures a la mateixa finca, per comprar llavors i altres eines necessàries... Si les collites eren dolentes o simplement no es feien les inversions i els rendiments eren dolents, el pagès de mas podia iniciar una roda de deutes que el portés a la venda definitiva del domini útil.¹³

El sistema d'hereu preveia que l'hereu havia de pagar el dot a les noies i la legítima als nois que deixaven la casa. La quantitat a pagar es fixava «segons les possibilitats de la casa», però la decisió de si es pagava una o altra quantitat corresponia a l'hereu. Si hom decidia, per les raons que fossin, pagar per sobre dels recursos que generava el mas, el més lògic és que s'hagués de recórrer al crèdit i si s'insistia per aquesta via, els deutes es podien anar incrementant. Les malalties dels membres de la família també es trobaven entre les causes que podien abocar el mas a haver-se d'endeutar.

El mas utilitzava dos instruments fonamentals quan havia de recórrer al crèdit: el *censal* (préstec de durada indefinida que no s'havia de tornar mentre es

12. Podeu veure una reflexió i anàlisi empírica sobre els problemes i les contradiccions del casament entre un hereu i una pubilla a Ferrer Alòs (2005).

13. Sobre els mecanismes d'endeutament a Catalunya, vegeu Ferrer Alòs (1983, 1987) i Tello (1986a, 1986b, 2004).

paguessin anualment els interessos que rebien el nom de *pensió*¹⁴ i la venda a *carta de gràcia* (venda d'alguna cosa —parts de fruits, béns mobles i immobles— que es podia recuperar passat un temps si es retornaven els diners).¹⁵ Els dos instruments s'encadenaven. Primer es recorria a demanar diners a censal; amb el pas del temps les pensions es deixaven de pagar i es perdia la confiança del mercat i cap institució deixava crèdit. Aleshores apareixien persones privades capaces de comprar a carta de gràcia a cinc anys una part de la collita. Amb aquests diners el prestamista pagava les pensions endarrerides i fins i tot el capital i comercialitzava la part de la collita comprada. Quan havien passat els cinc anys, el pagès de mas solia manifestar que no sols no podia retornar els diners, sinó que en necessitava més. Aleshores se signava una segona venda a carta de gràcia per una quantitat superior i a la qual s'afegia més part de la collita o drets que pogués tenir el pagès de mas. La roda anava creixent a poc a poc. Evidentment, es podia aturar i el pagès de mas podia viure una conjuntura de preus excepcionals que li permetés sanejar la situació, però el més normal era un agreujament de l'endeutament que solia acabar-se amb la venda perpètua del mas. Ens trobem en casos en què el pagès de mas es quedava a viure al mas que ja no era seu com un simple masover, pagant parts de la collita com feia qualsevol arrendatari.

Qui era el prestamista i per tant el beneficiari d'aquestes xarxes d'endeutament dels masos? Podia ser una institució eclesiàstica que convertís en venda a carta de gràcia els censals impagats, un pagès de mas acomodat amb diners per deixar-ne a un altre pagès amb dificultats, un petit noble o un artesà comerciant, interessats a invertir en la compra de dominis útils. El resultat d'aquest procés era el manteniment de masos en el paisatge, però amb un canvi en la propietat del domini útil. Els masos comprats solien quedar buits i conreats per un masover, ja que el propietari o vivia en un altre mas o a la ciutat.

L'endeutament era la única via d'activar el mercat de dominis útils de la terra i tot i que va afectar una quantitat de masos significativa com veurem més endavant, en realitat era un mercat molt limitat i estava molt condicionat a l'evolució de la conjuntura econòmica. Si no hi havia males collites i els preus eren raonables i tampoc no hi havia crisis polítiques i socials especialment greus, l'endeutament només afectava els masos tocats per alguna circumstància especial.

A partir de diverses fonts hem intentat reconstruir la història dels masos en les parròquies estudiades per veure si van patir unificacions patrimonials o processos d'endeutament, i quins canvis es van produir en aquest mercat de dominis útils. Hem dibuixat la situació dels masos estudiats a finals del segle XVII i a finals del segle XVIII i podrem observar que els canvis van ser significatius.

14. Sobre el censal i el seu ús, vegeu Fatjó Gomez (1999), Ferrer Alòs (1983), García Sanz (1961), Peset i Graullera (1986), Sanmartí (1995) i Tello (1986a, 1994). L'església era el principal creador de censals. Per entendre com es generava el capital i com funcionava tot el sistema censalista, vegeu Ferrer Alòs (1986).

15. Sobre la venda a carta de gràcia, vegeu Del Pozo (1993), Ferrer Alòs (1983) i Gifre Ribas (1990).

Taula 3. Causes dels canvis que es van produir en els masos en els segles XVII i XVIII a les parròquies estudiades

Segle XVII					
Causas	Sallent	Artés	Navarcles	Sant Fruitós	Total
Endeutament	11	4	2	4	21
Unificació patrimonial	3	3	1	1	8
Herència	2	2			
Fragmentació	6	6	4	3	19
Segle XVIII					
Causas	Sallent	Artés	Navarcles	Sant Fruitós	Total
Endeutament	5	2	7		
Unificació patrimonial	3	1	4		
Herència					
Fragmentació	2	1	3		

Font: reconstrucció de la història dels masos a partir de Benet Clara i Ferrer Alòs (1990), Ferrer Alòs i Plans Maestra (2008, 2010), Plans Maestra (2012), el capbreu d'Artés, el capbreu de Sallent i els cadastres de Sallent.

En la taula 3 es tenen en consideració les causes per les quals es van produir canvis estructurals en els masos. Les dades posen de manifest que el segle XVII va ser especialment difícil per als masos catalans per raons polítiques (guerra dels Segadors) i també econòmiques, tot i que aquestes ens són avui molt desconegudes. Efectivament, dels 88 masos estudiats, 34 no van patir cap mena de canvi, el 23,8 % van estar sotmesos a un procés d'endeutament que va acabar amb la desaparició del que tenia el domini útil fins aleshores. L'11,4 % restants van estar sotmesos a un procés d'unificació ja fos per la via del casament hereu-pubilla o similars, o per situacions hereditàries que van provocar la concentració. Així, més de la tercera part dels masos van veure desaparèixer a qui n'havia tingut el domini útil fins aleshores.

En el segle XVIII la situació va ser molt diferent, en aquest cas per una situació econòmica molt millor i ben estudiada (Vilar, 1964-1968). Dels 88 masos de l'àrea estudiada, només 14 van patir canvis. Un 7,9 % van viure un procés d'endeutament i el 4,5 %, un procés d'unificació patrimonial. Caldria matisar aquestes dades, ja que la forta desaparició de dominis útils produïda en el segle anterior va fer que hi hagués molts menys masos que poguessin patir processos d'endeutament perquè ja havien desaparegut els pagesos de mas que tenien el domini útil.

Hem de fer menció a un altre element que recuperarem més endavant. En la taula 3 hem introduït informació sobre masos que es van fragmentar. Efectivament, el procés d'endeutament solia comportar que un altre pagès de mas, petit noble o institució, acabés comprant el mas endeutat, però hi havia també una altra

solució que era parcel·lar-lo. La pressió dels petits pagesos i artesans que s'havien instal·lat a les viles (Navarcles, Artés, Sallent o Sant Fruitós) pressionaven per tenir més terra i alguns masos resolgueren els seus problemes parcel·lant-se totalment o parcialment. Alguns masos pogueren continuar existint però en el segle XVII es van desprendre d'unes quantes parcel·les. Aquesta via va afectar 19 masos en el segle XVII i 3 en el segle XVIII.¹⁶

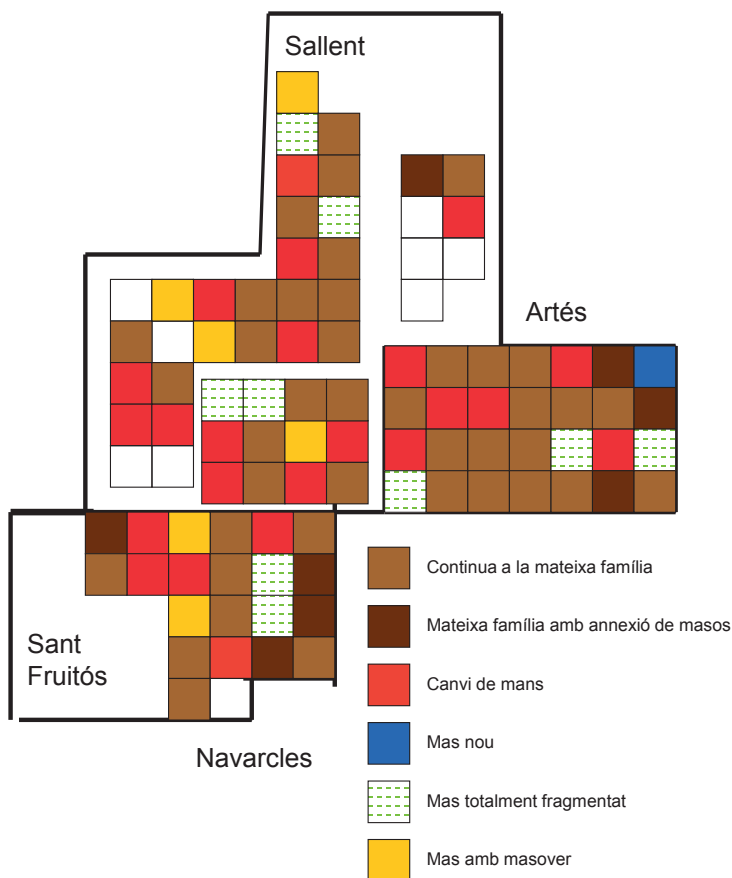

Figura 2. Els canvis a Navarcles, Artés, Sallent i Sant Fruitós al llarg del segle XVII.

Font: reconstrucció de la història dels masos a partir de Benet Clara i Ferrer Alòs (1990), Ferrer Alòs i Plans Maestra (2008, 2010), Plans Maestra (2012), el capbreu d'Artés, el capbreu de Sallent i els cadastres de Sallent.

16. En el segle XVIII la fragmentació es produeix en masos que estan enganxats als nuclis urbans i la pressió dels vilatans empeny a cedir terres. És el cas del mas Quingles d'Artés, que en el segle XVIII va subestablir terres a la partida del Pinetar sense que sapiguem que tingués problemes de deutes. Era la resposta a l'escassetat de terra que provocava el bloqueig de la terra per part dels dominis útils de masos (Benet Clara i Ferrer Alòs, 1990).

Taula 4. Canvis en els masos en les parròquies estudiades en els segles xvii i xviii.

Segle XVII					
Situació del mas	Sallent	Artés	Navarcles	Sant Fruitós	Total
Continua la mateixa família	17	15	2	6	40
La mateixa família però ha annexat terres	1	3	3	1	8
Canvi de mans	12	6	1	5	24
Mas nova creació		1			1
Mas fragmentat totalment	4	3	2		9
Mas amb masover	4			2	6
Total	38	28	8	14	88

Segle XVIII					
Situació del mas	Sallent	Artés	Navarcles	Sant Fruitós	Total
Continua la mateixa família	16	13	2	4	35
La mateixa família però ha annexat terres		2		2	4
Íd. segle anterior	1	3	3	1	8
Canvi de mans	6	2	1	9	
Mas nova creació				1	1
Mas fragmentat totalment	4	3	2		9
Mas amb masover	14	5	1	5	25
Total	41	28	8	14	91

Font: reconstrucció de la història dels masos a partir de Benet Clarà i Ferrer Alòs (1990), Ferrer Alòs i Plans Maestra (2008, 2010), Plans Maestra (2012) i el capbreu d'Artés, el capbreu de Sallent i els cadastres de Sallent.

En la taula 4, i a partir de la mateixa font, es dibuixa quina havia estat la trajectòria dels masos a finals del segle xvii i a finals del segle xviii. En el segle xvii, el 45,5 % dels masos estaven en mans de la mateixa família i no havien patit canvis significatius; el 9,1 % continuaven també en mans de la mateixa família però havien annexat un altre mas per compra o per casament hereu-pubilla; havia aparegut un nou mas i el que és més important, el 27,3 % dels masos havien canviat de mans (per deutes o per unificació patrimonial) i el 10,2 % de masos havien desaparegut i s'havien parcel·lat totalment. Quedava el 6,8 % dels masos que havien estat conreats per un masover durant tot el segle, fet que ens indica que ja havien canviat de mans en el segle anterior. La figura 2 plasma gràficament aquesta situació.

En el segle xviii els canvis no foren tan dràstics però s'hi acumulà la situació heretada de l'etapa anterior. Així, segons la taula 4 i la figura 3, quan va acabar la centúria, només una tercera part dels masos (38,5 %) no havien patit cap canvi i es

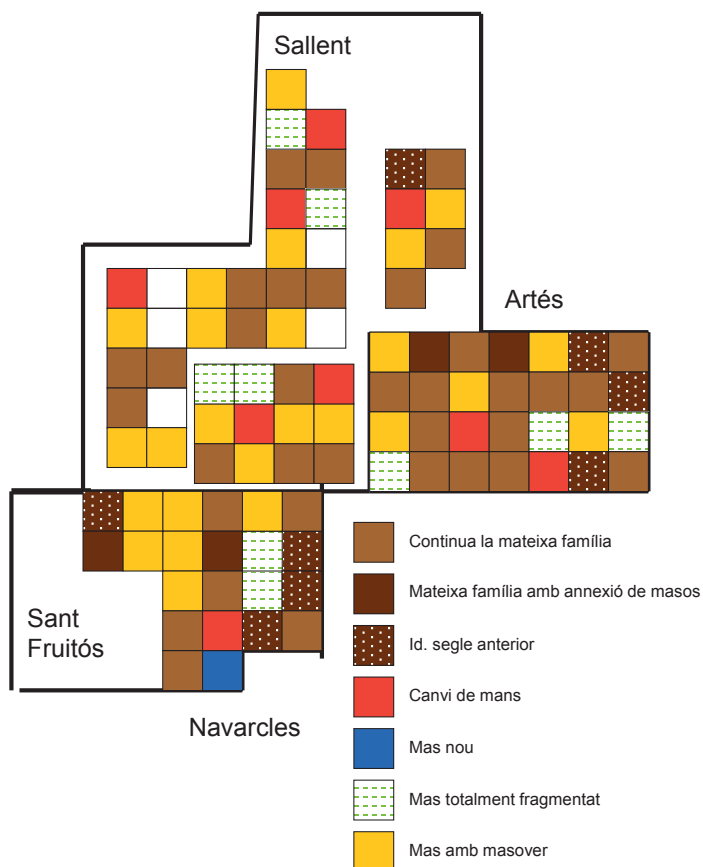

Figura 3. Els canvis en els masos de Navarcles, Artés, Sant Fruitós i Sallent en el segle XVIII.

Font: reconstrucció de la història dels masos a partir de Benet Clara i Ferrer Alòs (1990), Ferrer Alòs i Plans Maestra (2008, 2010), Plans Maestra (2012), el capbreu d'Artés, el capbreu de Sallent i els cadastres de Sallent.

mantenien estables i en mans del domini útil originari. El 13,2% dels masos havien acumulat altres masos i aquí hi comptem els que ho havien fet el segle anterior (8,8%) i els que ho feren en el segle XVIII (4,4%). Només canviaren de mans el 9,9% del total. No se'n va fragmentar cap més de nou, íntegrament, a diferència del que havia passat en el segle XVII i el 27,5% estaven conreats per masovers ja des del segle XVII. Aquest creixement dels masos amb masovers indica que molts masos que canviaven de mans, acabaven sent conreats per un masover.

En síntesi, aquesta taula mostra clarament que dins dels pagesos de mas hi havia més inestabilitat de la que podríem esperar. Les famílies pageses de mas que

no havien patit canvis des del segle xvi eren poc més de la tercera part a finals del segle xviii. En el segle xvii es van produir molts canvis de mans sobretot per problemes de deutes i és en aquest moment que va haver-hi un mercat de dominis útils que afectava però grups socials acomodats. En el segle xviii aquest mercat es va reduir de manera significativa gràcies a la bonança econòmica. Els petits pagesos continuaven tenint bloquejat el mercat de la terra. En el segle xvii algunes parcel·lacions van permetre posar terra al mercat i desbloquejar-lo lleugerament però en el segle xviii les parcel·lacions van desaparèixer i l'accés a la terra estava pràcticament tancat. La solució que es va trobar va ser el subestabliment emfitèutic.

El contracte de masoveria

En aquest procés que hem descrit, quan un mas era venut a un altre pagès de mas, aquest no anava a viure al mas que havia adquirit sinó que continuava al mas que tenia històricament. El nou mas quedava buit. El mateix passava quan el comprador era un comerciant o un ciutadà honrat que vivia a una ciutat o l'adquiria una institució eclesiàstica.

Aquests masos foren conreats a través del contracte de masoveria (Maspons Anglasesell, 1962). Era una parceria a curt termini (tres anys renovables si cap part deia el contrari) que incloïa l'explotació del mas totalment o parcialment per part del masover i que implicava l'obligació de residir de forma continuada amb la seva família al mas. Havia de pagar la meitat de la collita si l'amo participava en les despeses de conreu o el quart si el masover n'assumia totes les despeses.

Els masovers eren un col·lectiu que va anar creixent en aquesta part de Catalunya a mesura que els masos quedaven buits a través dels processos que hem descrit.¹⁷ Tot i així, estaven limitats al fet que els dominis útils canviessin de mans i els masos quedessin buits.

La fragmentació d'alguns masos i la creació d'un mercat d'horts i petites parcel·les

El domini útil en mans dels masos també es podia fragmentar sempre que es respectés el cens que cobrava el domini directe. A cada parcel·la que es podia generar de nou, se li assignava una part de cens que havia de pagar com a «adjutori de censos». En el segle xvii, les dificultats dels masos i segurament la pressió dels petits pagesos que poblaven les viles i que no tenien terres, va portar a la fragmentació i desaparició d'alguns masos. En el cas de Navarcles, per exemple, van parcel·lar-se per deutes el mas Grané i el mas Cura. Les parcel·les foren comprades per petits pagesos i, en part, per altres pagesos de mas que van engrandir la

17. No era igual a altres parts de Catalunya. Alguns pagesos de masos van construir petites casetes dins dels masos principals per poder així conrear les hectàrees que tenien en els diferents masos. A aquests petits masos se'ls assignava una quantitat de terra i una família pagesa hi accedia gràcies al contracte de masoveria. En aquesta part de Catalunya els masovers eren un grup social pagès amb molta més presència. Vegeu Congost Colomer (1999), Gifre Ribas (1999), Saguer (2011, 1999) i Terradas (1987).

terra que ja controlaven (Ferrer Alòs, 2010). Altres masos (com el mas Torroella o el mas Bertran) van passar també dificultats i van vendre algunes parcel·les, però van poder continuar com a masos, si bé amb menys terra.

En el cas de Sallent, la fragmentació es va produir a la parròquia de Cabrianes (mas Arnau i mas Cabrianes) i el mas Carosa i Fàbrega a Sallent.¹⁸ Altres masos com el mas Masferrer de Cabrianes també va viure un procés de venda progressiva que acabaria amb la seva venda definitiva en el segle següent. A Artés, al llarg del segle XVII, se'n van fragmentar tres: el mas Sallés, el mas Serola i el mas Serreta.¹⁹ Era, aquesta fragmentació de dominis útils, la que injectava parcel·les al mercat de la terra que, tot i així, continuaven sent insuficients.

El creixement dels petits pobles a la zona provocava una demanda d'horts i petites parcel·les per poder practicar conreus intensius, bàsics per assegurar la subsistència de les famílies i, fins i tot, patis per construir cases per a aquests pagesos. Aquesta pressió requeia en aquells masos que tenien les terres a tocar el poble o parcel·les en algun lloc regat i feia que aquests masos acabessin subestablint o venent patis, horts i petits trossos de terra. A Navarcles, per exemple, les cases i els horts es feren en parcel·les dels masos de la localitat que tenien les terres allà (mas Aguilar, mas Serra, mas Bertran...) i, per descomptat, dels desapareguts mas Grané i mas Cura. A Artés, els horts foren establerts en terres del mas Bonamich o Quingles i el mas Canet que tenien terres a tocar dels cursos fluvials (Benet Clarà i Ferrer Alòs, 1990). En el segle XVIII el mas Quingles va continuar establint petites parcel·les a canvi d'un cens fix a petits pagesos de la localitat.²⁰

Així doncs, tot i el bloqueig de la terra per part dels que posseïen el domini útil dels masos, sabem que es van alliberar algunes parcel·les que van passar a formar part del mercat de la terra. Tot i així, la quantitat era escassa i el que va permetre dinamitzar el mercat de la terra va ser la multiplicació dels contractes de rabassa morta.

El contracte de rabassa morta com a mecanisme per desbloquejar el mercat de la terra

La via que va permetre desbloquejar el mercat de la terra i permetre un accés massiu a la terra dels petits pagesos va ser, en aquest territori, el contracte de rabassa morta.²¹ El territori que estem estudiant va descobrir l'oportunitat de produir vi per vendre als pobles de la «muntanya» de Catalunya i a les comarques limítrofes cerealícoles que no en produïen i, a partir del segle XVII, la vinya es va anar estenent progressivament. Les especificitats d'aquest conreu van portar a la configuració del contracte conegut amb el nom de *rabassa morta*.

18. Capbreu de Sallent, 1692, Arxiu Històric Ciutat de Manresa (AHCM).

19. Capbreu d'Artés 1693, Arxiu Episcopal de Vic (AEV).

20. Entre 1762 i 1808 els propietaris del mas Quingles van establir 59 petites parcel·les (300 m²) que es dedicaven a conreu intensiu com si fossin horts (Benet Clarà i Ferrer Alòs, 1990).

21. A les zones no vitícoles de Catalunya es van utilitzar altres formes contractuals. A les comarques de Girona (al nord-est de la península) el contracte utilitzat fou el subestabliment de caràcter emfitèutic que consistia en la cessió de la terra per un temps indefinit a canvi del pagament d'un cens fix en diners o en espècie (Bosch *et al.*, 1995; Congost, 1988).

El contracte se signava entre el possessor del domini útil del mas i un petit pagès que es comprometia a desboscar una extensió de terreny i a plantar-hi una vinya en el termini de set o vuit anys. La feina era tan dura que calia compensar aquest esforç amb una possessió llarga de la terra i la fórmula que es va utilitzar va ser *a rabassa morta*,²² és a dir, que el contracte duraria mentre visquessin els ceps. A canvi, el petit pagès pagaria al possessor del domini útil la quarta part de la collita de vi i altres productes que es poguessin conrear a la terra.

La característica fonamental d'aquest contracte és que reproduïa el mateix esquema de la pràctica emfitèutica. Es formulava com un subestabliment o cessió emfitèutica *a nua percepció*. Un domini útil no podia convertir-se en domini directe perquè ja n'hi havia un; aleshores es parlava d'una emfiteusi sense domini i per això s'anomenava *a nua percepció*. No estem parlant d'un contracte de parceria, sinó d'una partició de dominis, de manera que el petit pagès podia vendre a qui volgués el domini sobre la terra que conreava mentre el comprador respectés els tractes que tenien signats. El cens era la part de la collita (normalment el quart) i es pagava també una entrada que variava d'una tassa d'aigua a una suma monetària en funció dels preus que tenia el vi en el mercat. El petit pagès rabassaire accedia així a la terra per un període llarg de temps, amb seguretat i estabilitat i, de fet, disposava de la terra com si fos seva i només s'havia d'adaptar a les normes que fixava el propietari a l'hora de veremar per aconseguir que tot el vi arribés a les tines del primer domini útil al mateix temps. La rabassa morta permetia la creació d'un mercat de segons dominis útils, molt més propers i accessibles a la munió de petits pagesos que s'havien multiplicat en el segle XVIII a la Catalunya Central.

Taula 5. Parcel·les a rabassa i extensió conreada a rabassa en diferents municipis de la Catalunya Central a mitjan segle XIX

Poble	Parcel·les a rabassa	% municipi a rabassa	% vinya municipi a rabassa
Artés	295	40,60 %	60,10 %
Calders	461	27,20 %	67,50 %
Castelladral	264	8,20 %	74,70 %
Rajadell	266	14,30 %	79,70 %
Rocafort	184	32 %	80,70 %
Santpedor	454	32,60 %	55,90 %
Sallent	1.261	22,25 %	68,13 %
Sant Fruitós de Bages	604	30,07 %	36,05 %

Font: elaboració pròpia a partir dels amillaraments d'aquests municipis (1860-1872).

22. En català antic *rabassa* volia dir 'peu'. Rabassa morta voldria dir 'peu mort' o 'planta morta'. En aquest cas es referia al cep, però també podia aplicar-se a oliveres, figueres i altres plantes arbustives.

La seva expansió va començar a la Catalunya Central a finals del segle XVII en aquest format (Ferrer Alòs, 2013) i, de manera progressiva es va anar estenent per tota la Catalunya vitícola (Colomé Ferrer, 1990; Ferrer Alòs, 1998; Moreno Claverías, 1995; Querol, 2001; Torras Ribé, 1976; Valls Junyent, 1995). Els masos van anar parcel·lant els seus boscos i erms i cedint-los en petites parcel·les de 0,5 ha a 1,5 ha a petits pagesos i artesans que vivien en els pobles. Els avantatges per als masos eren evidents: aconseguien la quarta part de la verema, mentre ells pagaven quantitats irrisòries al domini directe. Tot i que depenia de les parròquies, la rabassa significava en el segle XIX entre el 10 % i el 40 % de la terra del municipi i entre el 50 % i el 80 % del conreu de la vinya en els diferents municipis segons es desprèn de la taula 5.

Les terres a rabassa eren cedides pels masos que eren els que tenien la gran reserva de terra. La figura 4 mostra el percentatge de terra que els masos de les parròquies estudiades tenien cedida a rabassa a la segona meitat del segle XIX.

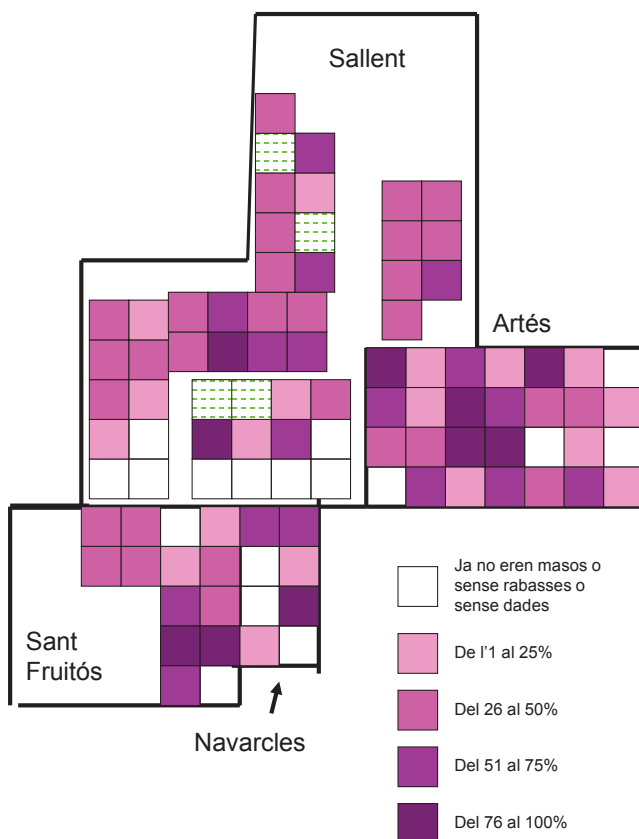

Figura 4. Extensió dels masos conreada sota el contracte de rabassa morta (1860-1872).

Font: elaboració pròpia a partir dels amillaments d'aquests municipis (1860-1872).

Els petits dominis útils generats amb cada contracte de rabassa morta van permetre desbloquejar el mercat de la terra. El petit pagès rabassaire que havia tingut moltes dificultats per accedir a la terra en el segle XVII ja que no n'hi havia en circulació, ara va poder accedir a diverses vinyes per la via del contracte de rabassa i si tenia problemes econòmics podia vendre's el domini aconseguit, de tal manera que hi havia un mercat actiu de petits dominis útils que ajudaven a regular les explotacions pageses.

Un balanç final. El punt d'arribada a mitjan segle XIX

L'estructura agrària que es va consolidar en el segle XVI donava tot el protagonisme als pagesos que havien consolidat el domini útil dels masos. Pràcticament tota la terra a bona part de Catalunya estava en mans dels pagesos de mas. No eren propietaris absoluts, sinó gairebé propietaris i per damunt tenien un domini directe que cobrava censos, lluïsmes i, algunes vegades, delmes.

El fet que els masos poguessin passar de pares a fills sense cap mena de limitació i una teòrica estabilitat econòmica, farien pensar en un bloqueig general de la terra. Aquest bloqueig s'ha de matisar, ja que a través del sistema hereditari i del casament hereu-pubilla, els pagesos podien concentrar masos en menys mans; però sobretot, els processos d'endeutament van comportar que una bona part d'aquells dominis útils s'haguessin de vendre. Es va generar, doncs, un mercat de dominis útils i, a més, alguns masos es fragmentaren i es posaren parcel·les també en circulació per satisfer la demanda d'artesans i petits pagesos.

En el segle XVIII, els problemes econòmics es van reduir i els masos endeutats i posats a la venda van disminuir i només es parcel·laren parcel·les que estaven a tocar del poble per poder-les vendre com a patis o com a horts, fonamentals per fer créixer els petits pagesos dels pobles.

El mercat, doncs, va tornar-se a bloquejar i la solució es va trobar en el contracte de rabassa morta, un subestabliment emfitèutic que cedia un segon domini útil al petit pagès que el podia vendre i comprar a qualsevol altre pagès. El bloqueig dels dominis útils de masos, es trencava gràcies a la creació de centenars de parcel·les conreades a rabassa morta.

Les dades de la taula 6 són el punt d'arribada de l'estructura agrària que es consolidava en el segle XVI. La terra en mans dels dominis útils dels masos se situava a la segona meitat del segle XIX en el 82,8 % a Artès, el 93,1 % a Sallent i el 72,5 % a Sant Fruitós, és a dir, la major part. Si partíssim de la idea que en el segle XVI tota la terra estava en mans dels masos, en el segle XIX, el 6,9 % de la terra de Sallent s'hauria segregat per ser dedicada a horts i petites parcel·les; aquest percentatge arribaria al 17,2 % a Artès i al 27,5 % a Sant Fruitós.²³ Vol dir això que s'havia anat alliberant molt poca terra.

23. Sant Fruitós està a prop de Manresa i part del seu territori està sota la influència urbana. És possible que una part del territori no hagués format part d'aquest paisatge de masos. Això explicaria que hi hagi més terra fora del control de masos que la resta de municipis.

Taula 6. Terra en mans dels masos, terra alliberada dels masos i terres a rabassa morta (segle XIX) (en hectàrees)

	Artés	%	Sallent	%	Sant Fruitós	%
Terra en mans dels masos	1.340,7	82,8	5.697,3	93,1	1.481,7	72,5
Terra en mans dels pagesos sense mas	279,2	17,2	419,4	6,9	563,3	27,5
Terra a rabassa morta	646,6	39,9	2.061,8	33,7	700,6	34,3
TOTAL EXTENSIÓ MUNICIPIS	1.619,9		6.116,7		2.045,0	
Terra a rabassa sobre els masos		48,2		36,2		47,3
Parcel·les a rabassa	435		1.261		604	

Font: amillaraments d'Artés, Sallent i Sant Fruitós de Bages (1872).

En canvi, la quantitat de terra conreada a rabassa morta se situava en el 39,9 % de l'extensió total del municipi a Artés, el 33,7 % a Sallent i el 34,3 % a Sant Fruitós de Bages. Aquest percentatge s'incrementava fins al 48,2 %, 36,2 % i 47,3 % si calculem el percentatge de terra sobre l'extensió total dels masos que eren els únics que tenien terra abundant per cedir-la a rabassa morta. La rabassa morta es va convertir en el dinamitzador del mercat de la terra.

La complexitat de drets sobre la terra (domini útil i domini directe) no va ser obstacle per trobar solucions per poder posar terra a disposició dels petits pagesos que s'estaven multiplicant en el segle XVIII i que eren fonamentals per incrementar la producció vitícola. La rabassa morta, que era un altre domini útil sobreposat a aquell esquema, va ser la solució, ja que donava seguretat i estabilitat al petit pagès. Aquesta solució va entrar en crisi quan les reivindicacions socialistes i republicanes van contaminar el debat sobre la terra: la discussió es va centrar en qui era l'autèntic propietari de la terra des d'una perspectiva del règim liberal. I tots els dominis presents en els drets sobre la terra es van voler convertir en propietaris absoluts. El conflicte rabassaire s'entén en aquesta nova conjuntura.

Aquesta estructura de la propietat que acabem de descriure és vàlida per a la Catalunya Vella, en aquelles àrees en què el mas medieval va transformar-se en el mas que ha configurat el paisatge fins a l'actualitat. Però ni l'estructura de la propietat medieval ni la sortida de la crisi de la pesta negra no van ser iguals a tot arreu i el resultat tampoc no fou el mateix. Hauríem de convidar a fer altres recerques semblants a les que plantejem aquí per poder determinar els diferents models de formació de l'estructura de la propietat de la terra a Catalunya.

Referències bibliogràfiques

- BARRERA, A. (1990). *Casa, herencia y familia en la Cataluña rural*. Madrid: Alianza Editorial.
- BENET CLARÀ, A. (1976). «Les quadres de Sant Pere i Sant Martí de Serraïma de Sallent». *Ausa*, 1-7.
- (1988). «Sallent». A: D. A. *Història del Bages*. Manresa: Parcir, 221-284.

- BENET CLARÀ, A.; FERRER ALÒS, L. (1990). *Artés. Societat i economia d'un poble de la Catalunya Central*. Artés: Ajuntament d'Artés.
- BENITO, P. (2003). *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. Barcelona: CSIC/Institució Milà i Fontanals.
- BOLÒS MASCLANS, J. (1998). «Els masos a l'edat mitjana. Història i arqueologia». *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 19, 95-111.
- BOLÒS MASCLANS, J.; BUSQUETA, J. J. (1997). *Territori i societat a l'Edat Mitjana*. Lleida: Universitat de Lleida.
- BONNASIE, P. (1981). *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Barcelona: Edicions 62.
- BORRELL MACIÀ, A. (1948). *Los censos enfiteúticos en Cataluña*. Barcelona: Bosch.
- BOSCH, M.; CONGOST, R.; SANTALÓ, J. (1995). «Vessana a vessana. Reflexions sobre la pràctica dels establiments emfitèutics a la regió de Girona (s. XVIII-XIX)». *Estudis d'Història Agrària*, 11, 11-36.
- BOU PALMÉS, X. (1988). «El monestir de Sant Cugat en el segle X». *Estudis Santcugatencs*, 5.
- BROCÀ DE AMELL, G. M. (1987). *Historia del derecho de Cataluña especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el código civil de España y la jurisprudencia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CANYAMERES, E. (2009). *Masos, masies i masoveries. Estudi de l'agricultura a Santa Perpètua de la Mogoda i Santiga (segles XI-XX)*. Santa Perpètua de Mogoda: Ajuntament de Santa Perpètua de Mogoda.
- COLOMÉ FERRER, J. (1990). «Les formes d'accés a la terra a la comarca de l'Alt Penedès durant el segle XIX: el contracte de rabassa morta i l'expansió vitivinícola». *Estudis d'Història Agrària*, 8, 123-144.
- CONGOST COLOMER, R. *et al.* (1999). «L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII)». A: CONGOST, R.; TO, L. *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-est (segles IX-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 269-298.
- CONGOST, R. (1988). *Els propietaris i els altres. Anàlisi d'unes relacions d'explotació. La Regió de Girona (1768-1862)*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- D. A. (1998). *El mas medieval a Catalunya*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- DEL POZO, P. (1993). *La venda a carta de gracia en el dret civil a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia.
- DONAT, L. *et al.* (2001). «Usos i abusos del concepte de mas: el cas de la regió de Girona (segles XIII-XIV)». A: FERRER MALLOL, M. T.; MUTGE VIVES, J.; RIU RIU, M. *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: CSIC, 125-158.
- FARÍAS ZURITA, V. (2001). «El "mas" en los dominios reales de Terrassa según una encuesta real de los años 1311-1314». A: FERRER MALLOL, M. T.; MUTGE VIVES, J.; RIU RIU, M. *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: CSIC, 159-188.
- (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FATJÓ GÓMEZ, P. (1999). «Organización y gestión de una hacienda eclesiástica en la Catalunya del XVII: la catedral de Barcelona». *Revista de Historia Económica*, XVII, 1, 89-118.
- FERRER ALÒS, L. (1983). «Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (s. XVIII)». *Estudis d'Història Agrària*, 4, 101-128.
- (1986). «L'església com a institució de crèdit: les quotidianes distribucions de la Seu de Manresa». *Recerques*, 18, 7-46.
- (1987). *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (s. XVIII-XIX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- (1998). *La vinya al Bages. Mil anys d'elaboració de vi*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages.
- (2005). «When there was no male heir. The transfer of wealth in Catalonia through women in Catalonia (the *pubilla*)». *Continuity and Change*, 20, 1, 27-52.
- (2007). *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya*. Catarroja: Afers.
- (2009). «Achieving Well-Being in Spain through the Single Heir System (18th-19th Centuries)». A: DURAES, M. et al. *The Transmission of Well-Being. Gendered Marriage Strategies and Inheritance Systems in Europe (17th-20th Centuries)*. Nova York: Peter Lang, 259-290.
- (2010). *La història de Navarcles. De quan era un mar fa milions d'anys a l'actualitat*. Navarcles: Societat Coral Harmonia.
- (2013). «Plantar a mitges. L'expansió de la vinya i els orígens de la rabassa morta a la Catalunya Central en el segle XVII». *Recerques*, 67, 33-60.
- (en premsa). *Sant Benet de Bages. Entendre un monestir*. Navarcles.
- FERRER ALÒS, L.; PLANS MAESTRA, J. (2008). *Sant Jaume d'Olzinelles i el Pont de Cabrianes. Una ullada a la seva història*. Sant Fruitós de Bages: Ajuntament de Sant Fruitós.
- (2010). *De la Vall delshorts i Montpeità al poble de Torroella de Baix*. Sant Fruitós de Bages: Ajuntament de Sant Fruitós de Bages.
- GARCÍA SANZ, A. (1961). «El censal». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXVII, 281-310.
- GIFRE, P. (1990). «Una aportació a la prehistòria dels hisendats gironins: la família i el patrimoni Puig (segles XVII i XVIII)». *Estudis sobre el Baix Empordà*, IX, 187-212.
- (2003). «La consolidació d'un grup pagès: els senyors útils i propietaris de masos (1486-1730)». *Pedralbes*, 23, 513-536.
- GIFRE, P.; LLUCH, R. (2001). «Continuïtats del mas català abans i després de la Sentència Arbitral de Guadalupe (segles XV-XVI)». A: FERRER MALLOL, M. T.; MUTGE VIVES, J.; RIU RIU, M. *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona: CSIC, 593-610.
- LLUCH, R. (2003). «1457: supressió dels mals usos». *Estudis d'Història Agrària*, 16, 131-146.
- (2005). *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.
- MALLORQUÍ, E. (1998). «El mas com a unitat d'explotació agrària. Repàs dels seus orígens». A: TO, L.; MONER, J.; NOGUER, B. *El mas medieval a Catalunya*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 45-64.
- MASPONS ANGLASELL, J. (1962). «El contracte de masoveria». A: D. A. *Miscel·lània Borrrell i Soler*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 249-260.
- MONTAGUT, T. de (1986). «La Sentència arbitral de Guadalupe de 1486». *L'Avenç*, 93, 54-60.
- MORENO CLAVERÍAS, B. (1995). *La contractació agrària a l'Alt Penedès Durant el segle XVIII. El contracte de rabassa morta i l'expansió de la vinya*. Barcelona: Fundació Noguera.
- PESET, M.; GRAULLERA, V. (1986). «Els censals i la propietat de la terra al segle XVIII valencià». *Recerques*, 18, 107-140.
- PLANS MAESTRA, J. (2012). *Història de les masies, les famílies i el territori de l'antiga parròquia de Sant Iscle de Bages (segles X-XX)*. Sant Fruitós de Bages: Ajuntament de Sant Fruitós de Bages.
- PUIGFERRAT OLIVA, C. (2004). *Sant Julià de Vilatorrada després de la Pesta Negra de 1348. Mortaldats, fams i altres tribulacions d'una parròquia osonenca*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.

- QUEROL, J. (2001). «La vinya al Baix Penedès a partir dels contractes de rabassa morta (1750-1800)». A: ARNABAT MATA, R. (ed.) *Els moviments socials al Penedès. Actes del II Seminari d'Història del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 151-174.
- SAGUER, E. (coord.) (2011). *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona (1930-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- (1999). «Masos i masoveries en el primer terç del segle xx: crisi i transformació». A: D. A. *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-Est (segles xi-xx)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 451-482.
- SALRACH, J. M. (2004). «Època prefeudal (segles viii-x) i canvi feudal (segles xi-xii)». A: D. A. *Història Agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, 15-44.
- SALVADÓ MONTORIOL, J. (2003). *Història medieval d'un territori: Sant Fruitós de Bages (segles x-xvi)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SANMARTÍ, C. (1995). *La pagesia benestant al Bages. El mas Sanmartí*. Manresa: Fundació Caixa de Manresa.
- SERRA, E. (1988). «Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya». *Estudis d'Història Agrària*, 7, 127-138.
- SOLÀ, F. (1920). *Història de Sallent*. Vic: Imp. de Lluçia Anglada
- TELLO, E. (1986a). «La utilització del censal a la Segarra del set-cents: crèdit rural i explotació usurària». *Recerques*, 18, 47-72.
- (1986b). «Propietat agrària i percepció de rendes. El paper de l'endeutament en la distribució social de les terres». *Estudis d'Història Agrària*, 6, 57-100.
- (1994). «El papel del crédito rural en la agricultura del Antiguo Régimen: desarrollo y crisis de las modalidades crediticias (1600-1850)». *Noticiario de Historia Agraria*, 7, 9-38.
- (2004). «La fi del censal: reducció de l'interès o vaga de pensions? (1750-1861)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XV, 125-156.
- TERRADAS, I. (1987). *El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- TO, L. (1997). *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles x-xii)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1993). «Le mas catalan du xii s.: genèse et evolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie». *Cahiers de civilisation médiévale*, XXXVI, 2, 151-177.
- TORRAS RIBÉ, J. M. (1976). «Evolución de las cláusulas de los contratos de rabassa morta en una propiedad de la comarca de Anoia». *Hispania*, 134, 663-690.
- (1984). «Aproximació a l'estudi del domini baronial del Monestir de Ripoll (1266-1719)». A: D. A. *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona: Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona, 203-209.
- TORRAS SERRA, M. (1996). *La crisi del segle xv a Manresa*. Manresa: Fundació Caixa de Manresa.
- VALLS JUNYENT, F. (1995). «La rabassa morta a la comarca d'Igualada en la transició de les velles a les noves formes de propietat (1750-1850)». *Estudis d'Història Agrària*, 11, 89-108.
- VICENS VIVES, J. (1945). *Historia de los remensas (en el siglo xv)*. Barcelona: Vicens Vives.
- VILAR, P. (1964-1968). *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62.